

Անա այսպիսի մի թատրոնական գործիչի յօրեկանն է կատարուել թիֆլիսում արժանափայլ կերպով :

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

1907 թ. դեկտեմբերի 20

Պարիզ :

ՀԱՅ ԷԶԵՐ

Էջմիածնայ միաբան եւ ծանօթ բանասէր Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեանց, որ տարիներէ ի վեր կը պատրաստէ հայ ձեռագիրներու ընդհանուր ցուցակ մը, հաճեցաւ ձեռագրանկարչական արուեստի իր ճոխ հաւաքածուէն նմուշ մը մեկնարանով յօդուածով մը՝ ուսյ Անանիոսին : Այդ նմուշ մին է նախնեացմէ մեզի միացած ամենէն չափեկան սուրբամաններէն՝ թէ՛ գեղարուեստական եւ թէ՛ ազգային տեսակէտով : Իրք արուեստի գործը, շատ սիրուն կտոր մըն է, նկարին ընդհանուր շարադրութիւնը, անձնաւորութեանց խմբաւորութիւնը, կենցածքներուն ու զգեստներուն գծագրութիւնը, եւ ամբողջութեան մէջ ցոյացող երկնիզած ու փափուկ շնորհ, կը յայտնեն քնքշայն փոխիթիթի սաղաթ մը : Յիսուսին զէմբը, ճգնաւորական հօր ու ջղուտ գծերով, խորին արտայայտութեամբ, մանաւորապէս ու ըզրուած է. զմայլելի է արքայական բնութեւնի բոլոր անդամներուն րարեմտապական միափուռ ու մաքուր նայուածքներուն վերաբարձու մը գէշ ի երկնաւոր տեսիլը որ իրենց վրայ կը ճառագայլէ : Իսկ՝ ազգային պատմութեան տեսակէտով, գործը մեծապէս հետաքրքրական է, որովհետեւ վաւերական դիմանկար մը կուտայ մեր հին թագաւորներէն միոյնի եւ իր ընտանիքին, ինչպէս եւ որոշ գաղափար մը մտաբանեաց արքայական զգեստակաւ :

Սրտանց կը ցանկանաք որ Մեսրոպ վարդապետ միջոց ունենար չուտով սկսելու հրատարակութիւնը իր այդ կարեւոր եւ բազմօգուտ գործին :

Այդքան ժամանակամիջոցում իմ ձեռքով անցան ոչ պակաս քան 6400 օրինակ իմ նախնիքների ինքնագիր վաւերագրեր, որոնց նաագոյնը հասնում է մինչեւ փրկչական ութ-իննեւորդ զարբ. նորագոյնը մինչեւ տասնեկինեւորդը : Այդ վաւերագրերն են որ նախորդայն պատմում եւ պատկերացնում են հայկական պատմական անցեալը, նոքա են արեւմտեան հնարարութիւն, ուստիքի հետախուզողի համար, քայլ առ քայլ հետեւելով, վերականգնել մեր քաղաքակրթութեան պատմութեան մոռցուած էջերը :

Ձեռագրի նիւթը՝ մագաղաթ թէ թուղթ, նիւթի կոպտութիւնն ու նրբութիւնը, ձեռագրի գիրը թէ իւր փոխանցումներով՝ երկաթագրիցբուրբ-նօսոր եւ չղագիր եւ թէ գրութեան արուեստի նուազ կամ գերազանց նրբութեամբ, մանաւանդ ձեռագրի մանրակարգութիւնն կոչուած արուեստը, չափազանց ուշադրու են, երբ այդ բոլորը ծառայեցնում էք չափելու եւ ճանաչելու ազգային նաեւ քաղաքական կենսագրմաննասարբեր վիճակները :

Այդքան բազմաթիւ ձեռագրերի մէջ բաւական շատ են արդէն յայտնի գրուածքների աւելիքընտիր քնարգիր եւ հազուադէպ օրինակներ, բայց ընդհանրապէս նոր կամ անծանօթ գրուածքներ են կորած հնդկականների երկեր չգտնուողին : Յատկապէս մեծ հետաքրքրութեամբ են լարուած ուշադրութեամբ քննեցի Նրուսաղէմի մը. Յաւարդ վանքի հարուստ ժողովածուն, յուսալով որ տարիներէ ի վեր ծածկուած եւ մասնագէտներին համարեալ թէ անմատչելի մատենադարանը կարող է պարունակել մեծ նորութիւններ Սակայն, եթէ նորութիւնների ակնկալութեան յարա չարաբացու, այդ ժողովածուի արժէքը ուսմանակարող է իւր սուրբ գրքի լաւագոյն օրինակներով եւ մանաւանդ մանրակարգչական արուեստի ամենազգուշացու նմուշներով : Այդ բանում ժողովածուն դերազանց է նախ իսկ էջմիածնի գրադարանի :

Այդպիսի մը մը մեծ բոլոր մ. հնադարաններ, որոնցից ունենաւարուստ Կարիգի Ագոյն գրատուն է իւր 320 օրինակով, Նրուսաղէմի հետ համեմատուել չեն կարող :

Յարմար առիթ թողնելով ժողովածուների առանձնական նկարագրութիւնը, կանխեց հրատարակել առ այժմ մի նմուշ հայկական մանրակարգչութեան, որ նաեւ պատմական մեծ կարեւորութիւն ունի : Դա Հեթումի որդի է եւ ու թ ա գ աւ ո թ ի, նրա՛մ կնոջ է եւ ու թ ա գ աւ ո եւ սոցա հինգ զուակների պատկերն է : Այդ նկարը՝ փայլուն ներկերով եւ ուկնով դարբարուն, յուսանկարչական վերաբարձութեամբ չափազանց նուազ տպաւորութիւն է թողնում բնագրի հանեմատութեան :

Պատմական յուսանկար մենք նկարեցինք մի մագաղաթեայ Աւետարանից, որ գրել է տուել Լուսին ամուսին կեանք թագուհին ԶԻԱ—1273 թուականին ամենադեղեղին թուրքագրով : Ամբողջ ձեռագիրը մեծ խնամքով ճոխապէս զար-

ԿԻՈՒՆ ԹԱԳՈՒՅՈՒ

ԱԿԵՏԱՐԱՆԸ

Յունիս ամաթ սկսած՝ ա՛նա վեցերորդ աւմիսն է թուրքիայի վանքերում ու եկեղեցիներում եւ Եւրոպայի մասնադարաններում որոնում եւ ցուցակագրում եւմ հայերէն ձեռագրեր :

գարուած է փրկչական տնօրինական նկարներով, լուսանկարներով եւ զարդադրերով : Բաւական է յիշել որ ամբողջ ձեռագրի մէջ գլխաւորերը կամ ոսկիանկար փառադրեր են կամ ոսկիագիր :

Գրիչը իւր հետաքրքիր յիշատակարանում

այսպէս է գրում այս մասին . « Սւ իմ հանկ հանեալ զսա , ես (Թագուհին կեանքն) ի ձեռն ալլում հմուտ եւ յարգի յարեաա գրչութեան զարդարել զսա խորանք եւ ծաղաւէտ վայելչութեամբ եւ ոսկիափայլ պայծառութեամբ եւ ես ի վանան որ կոչի Ակներ : »

կրիկեան Թագաւորութեան մէջ Թագուհիները ինչպէս նաեւ հարուստ ու ազնուազարմ կանայք շատ անգամ են ձեռագրերում յիշատակուում, որովհետեւ նորա թարի նախածով լցուած, միմանցից օրհնակ անելով ի յիշատակ իւրեանց ամուսինները եւ զաւակների ձեռագրեր էին գրել ապիս եւ նուիրում վանքերի ու եկեղեցիների : Նոր ցուցակազարմ ձեռագրերում յաճախ պատահեց մեզ կարգաւ Սաւել

Թագուհու , Մարիոն Թագուհու , սամ Ալիծի կամ Տիկին Ալիծի եւ այլոց անունները : Դոցանից պահուած է Մարիոնի պատկերը երկու տարբեր դիրքով՝ նկարուած նշանաւոր Մարգիտ Պիմակ քահանայի ձեռքով, իսկ Կեանքի անունը գտանք ոչ պակաս քան չորս ձեռագրերում երկուսի մէջ նաեւ նրա պատկերը :

Կեանք Թագուհուն երկու անգամն էլ նկարել է յիշուած նոյն նկարիչը . Թորոս Ռոսլին

մականուանեալ, Առաջին անգամ նա նկարուած է իւր ամուսնու, ծերանածին Լեւոն թագաւորաւորի հետ, վերջինիս պատմէրով ԶԺԱ—1273 թուականին գրուած Աւետարանի վերջում, իսկ միւս անգամ մեր յիշած նկարն է :

Լեւոնի Աւետարանի գլխաւոր յիշատակութեան մէջ մար իւր ծերանածին պարտն Լեւոն հարն (Հեթում արքային) նմանակ վարուց, ի նմանէ ուսնալ լինէր լարեպատման, ստուռածածկ եւ երկիւղած յետաւոր, սիրող ճշմարտութեան եւ անողորմ անխուսժեան : Որ եւ ըստ յընդանց բարեաց ի նմանէ գործելոց յայտել ի վերայ եւ ստացաւ զգիրս սուրբ զմայնանալ այս արքայ Աւետարանիս, զարգեալով ոսկւով արքով եւ երանել երանգ գունով : Հրաման տուեալ իմալ անարժանութեան Թորոսի մականունն Ռոսպին կոչեցելոյ առնել զայն : »

Չնուգորի գրչի անունն է Աւետիս քահանայ : Թորոս ծաղկողը կամ նկարիչը Լեւոնին ներկայացրել է մի սիւնաքարէ եկեղեցում կանգնած, ձախ ձեռքում բռնած ոսկիակալով ակառակուտ Աւետարանը : Իսկ աջով ցոյց է տալիս այդ սրբութիւնը : Աւետարանը նա բռնել է մի մեծ անձնաւորայ թաշկինակով, որը շատ գեղեցիկ անեղնագործ է՝ արիւծներով եւ աղաւթներով : Կամակենդրոն յիշմաների մէջ Լեւոնի հանդէպ կանգնած է Կեանքի իշխանուհին, այլ ձեռքում վառած մոմ՝ բռնած Աւետարանի առաջ, ձախ կրօնաւոր դէպքի Աւետարանը :

Նրկուան էլ հազմերին ունին երկար շապիկ, բազուկներին բազպան, Լեւոնը գոտուորուած, իսկ Կեանքը երկար փորուարով է եւ իրեւ վերնադգեստ, ծածկել են բոնեղեայ շուրջաւորներ Լեւոնի շուրջաւոր ունի կոյոր շրջանանման զարդեր նման թաշկինակի զարդերին, իսկ Կեանքին խաչանման է :

Նրկուան գլխիննին նկարուած է ոսկեայ լուսապակ, իսկ իրեւ գլխի ծածկող նոցա կրում են կիսատ թագեր : Կեանքի երեսը բոլորովին բաց է, երկար մազերը գեղեցիկ հիւսուած են եւ մազաբարձներով զարդարուած : Լեւոնի երեսը գծաբազաբար մասամբ եղծուած է : Նրա մազերն հիւսեղի կապում են իտպոպիկներ, իսկ երեսը մազուր է, առանց միտքի :

Ռորոսի մէջանդում նկարուած է (ՅԱ. ԲԱ.) կիսով չափ՝ կրծքից բարձր, ձեռքերը պարզած դէպի երկուսն գլուխները, իսկ խորաններին անկիւններում երկուս հրեշտակ, զինանշանաձեւ դէպի իրար են դարձած : Յիսուսի գլխի լուսապակի զարդարած է յունական խաչով :

Պատկերի հանդիպակաց լին վրայ, ոսկեգիր գեղեցիկ խոյր երկաթագրով գրուած է այս յիշատակարանը :

« Յայ իմ քրիստոս Էնդ յիւր » | որ ես իշխանս էր բոլորիս : Դուսն աստազող ջուսն բանից : | եւ նուիրող ջեղ ի ջուրի : ԶԼեւոն Ժանաձ թագազարմից : | Զարկին Կեանք իւր զու-

գակից : | Էնգալ ի կեանսդ անխախտնից : | Զարձեալ լինել յեղ փառակից : ԱՄՆԵՒՈՒ :

Ուրիշ աստ տարի անց, 1273 թուին, Կեանքն թագուհին յոյն Աւետիս քահանային հրդեհ տուել իւր Աւետարանը, եւ յանձնել զնրա մուտ եւ յարիւր յարեան գրչութեան 5 անձ ծաղկողի զարգրելով եւ նկարներով զարդարելու : Թէև րիշը չի յիշատակել հմուտ ծաղկողի անունը, սակայն ոչ մի կապած չկայ, որ քաթորոս Ռոսպինն է : Ինչպէս որ բացատրի յառող բերմունքի պիտի վերադրել այն հանդամանը, որ անկորուտս պահուել են Լեւոնի ու Կեանքի զանազան ժամանակ նկարուած պատկերները, նոյնպիսի բերման արդիւնք է, որ Ռոսպինն եւ Աւետիս քահանայի գրած եւ զարդարած բազմաթիւ ձեռագրերից պահուած է մի երրորդը եւս՝ Վարդան Եպիսկոպոսի համար ԶԺԲ—1266 թուին գրուած մի Մայտոց :

Երբ այդ երեք գործերը իրար հետ բաղդատու մեք, ոչ մի կապած չի մնում, որ երեքն էլ նոյն անձանց գործն է : Իսկայ այդ Աւետիս քահանայի անունը գտնուած ենք երեք ձեռագրի յիշատակարաններում, Թորոսի անունը Լեւոնի Աւետարանի մէջ : Մայտոցի մէջ ուսում անբացատրելի է, թէ ինչու նրա անունը չի գրուել նախ Կեանքի Աւետարանի մէջ :

Կեանքի Աւետարանի յիշատակարանը բաւական ընդարձակ է եւ հարուստ պատմական տեղեկութիւններով : Սակայն անհրաժեշտ է Աւետիս քահանայի գրածները, մանաւանդ Կեանքի ծագման մասին հաղորդաբը, վերստուգել պատմական այլ աղբիւրներով եւ լրացնել :

Նրա վկայութեամբ Կեանքը Հեթումի զուտաւորն էր : « Վասնորոյ աղաչեմ զտեսողսդ եւ զվայելողսդ սորա յիշել արտի մտաւք զերիցս երանեալ թագաւորի զԿեանք զարմի քն իրովք . . . եւ զառ ի Քրիստոս հանգուցեալն զայլն իւր զԼեւոն : »

Կեանքը ծագումով Լամբրունեան տանից էր, ինչպէս Չապլէ թագուհու ամուսնու Լեւոն թագաւորի հայր Հեթումը, որովհետեւ գրիչը լընդում է իշիւղ նաեւ. « զհնագուցեայն ի քրիստոս զպարոն Կոստանդինի գտել Լամբրունին, զվեճ հնայ բարեպաշտուոյն Կեանքին, որդի մեծին Հեթումի Սեւաստիոսի՝ եղբոր տեանն Ներսէսի եւ աստիճանուս պատուեալ, » իր եւ թագադիրք թագաւորութեան շաղկ : »

Այդպիսով Կեանքը իւր ամուսնու մօտ ազգականն էր Զեռքի տակ աղբիւրներ չունեալով եւ անկարող յիշողութեամբ որդիւրու այդ ազգականութեան չափը, կր կամենայի այստեղ չիշտել միայն այդ հանգամանքը եւ մասնաւոր Կեանք թագուհու գրաւորութեան աղբիւր : Այդ ողորդ էր նա սնուել իւր հայրական րոնուած Ներսէս Լամբրունացու թողը, նոյն սէրն էր դաւել Լեւոն իշխանի մէջ : Ուստի, չնայած որ նա շատ ծանրաբեռնուած էր իրեն թայր բազմաթիւ զաւակներով, — մինչեւ 1273 թ. Աւետարանի գրութեան տարին, նա արդէն անէր 13 զաւակ —, չնայած, որ իւր զաւակներին երկուսը

կորցնելով, զգացել էր որդեկություն մօր ծանր վիշաբը ևս իբրեւ թագուհի Հայոց աշխարհի իւր մեծ պարտաւարութիւններն ունէր, սրտում էր գրգռեք որից տալ, ճոխարար գաղաղութիւն և նուիրել նշանաւոր վանքերին ու եկեղեցիներին ։

Աւետիգը գրիչը մէկ մէկ թուում է նրա բուրդ գալակներին ։ Ամենից առաջ յիշատակում է Հեթումը թագաւորաւորին, յետոյ « զանգրանիկ դուստր նոյաջ Զաւարիչ ևս գիւղերէ քոյր սուրա զՍպիլի » , « ք զմահաւանւում են . կենդանի է մնում երրորդ քոյրը , որի անունը չէ գրուած ։ Ռդիկներէր երկրորդի մասին գրում է . « զգեաւորս որդեակն զկոչեցեալն Յորդու , զգիրթաւորութեան որդին , որ աւթմ տուեալ եղեւ . պարգեւք աստուածային , ստեղծ գոտակ երկապարթեմ » ևս հասանել մինչև ի խորին ձեռքութիւն ։ Զօրութեամբ հզօրին զօրացեալ եւ ասուել քան զասուել յետը գտող նախնայն իւրոյ զՍեմ(ին) Յորդուս . ընդարձակել զաշխարհս Հայոց ստեղծ զլրիժս քրիստոնէից ի քաննաւարաւ » . նկուել իցին ի սրտ դորս քնակեալքն ի յեղիպոստա » ։

Աւետարանը գրելուց երկու տարի անց . 21-7-1273 թ. վախճանւում է Լեւոնի Ընդլքնէ զաւակը , որի մահուանից յետոյ մնում է Սմբատ « միսթարութեան որդեակ » ։

Յիշատակարանի վերջում աւելացրած է . « ինչպիսեւց յաղթմ ան զանգրանիկ տղայքն արքայաւորս զԿոստանդին , զԵմեսուս , զԱլշին եւ զԸնդրին մնալ անասանելի յամենայն պատահանց » ։

Անս այս հաշուով Լեւոնն ու Կեոսներ ունեցել են Բ արու գաւակ եւ երեք աղլիկ , որոնցից Կիր ասուակա . միւսն էին Ն աղլիկ եւ մի աղալ . Ռուբենը , որի անունը յետոյ տուել էին իրենց վերջի գաւակին ։

Աստիճանալէս յիշում են նաեւ Հեթում թագաւորը եւ Զաւարի թագուհին . յետոյ տրաւ որդի Յորդու իշխանը պատերազմի գաշաւում « քաղաքնորով գաղտնաբ նահապետեալս » ։ Մեծ գովասանքներ է արտած Զաւարի թագուհուն . « որդրմանն , նեղամազն , քարերաւոր , ալքաւասանը , բազմաբայն , լիցեալս ամենայն բաւութեամբ , մահաւանդ որ նա « ի վերայ ամենայն բարեացն զոր զործեաց յաւել եւ զայս , զի եւ Հայաստան աշխարհին փռանց , զի ոչ չըլկեցար անախրուծ » եւ կամ վարատեալս ։ »

Անս այս երկար յիշատակարանից յետոյ , որի էական մասերը քաղուածօրէն առաջ բերանք , 83,3X35,5 սանտիմետր մեծութեան մագաղթի մարտիվ երեքի վրայ նկարուած են Լեւոն թագաւորն ու Կեոսն թագուհին իրենց կնիք գաւաւներով միասին . երեքը տալալ , երկուսը աղլիկ ։ Պատկերը , սակեալ եւ գունաւոր չըլա . նախ մէջ պարփակեալ , երկու մաս ունի ։ Վերեւում , օտի մէջ , սուկեղին ճաճանչերով զարդարած երկնակամարում փառանք աթոռի վրայ բազմած է Յիսուս , սպիտակ հանգերով հագնած , գրկում ոսկեկազմ , թանկագին քարերով զարդարուն աւետարան , ձեռները տարա-

ծած օրհնելով խաչակնքում է թագաւորի բնականիցը . նրա աջ ու ձախ կողմում կանգնած են Աստուածածին եւ Յովհաննէս Մկրտիչ եւ քարեկոտուած են նոյն ընտանիքի նամար ։

Սկզբորդուքեան ներքեւում չղացած են Լեւոնն ու Կեոսներ երկու մայրերում , մէջն առած իրենց ինքի զաւակներին ։ Սղբս բոլորը հայազները վերեւ են դարձրել եւ զոյգ ձեռները կապեալ են , աղօթական ձեւով , զէպի Քրիստոս , որից ճառագայթեալն լոյս է ծագում զէպի նոյանից ամէն մէկը ։

Թագաւորն ու թագուհին հագուած են միատեսակ . հարուստ սանդղաքործ չափաւորեան երկայն զգեստ՝ վրան ծածկած արքայական ծիրանին , սպիտակ սամուր քուրքի վրայ . նոյալ զուգանիքի թալար՝ երկուսն էլ սկսականուս , զանազանւում է նրանով , որ թագուհու թագի կողքերից կախուած են թանկագին քարերի երկու շարան ։ Թագաւորն ունի թանկ սեւ միւրուք ։

Թագուհու գլուխները զգեստները՝ տղար եւ աղլիկ բաւակն են միատեսակ են . չապիկ , երկար վերնագգեստ առանց թեւերի եւ փոքրիկ ասեղնապործ գլխարկներ . Թագաւորաւորի վերնագգեստը աւելի թանկագին է եւ ասեղնագործ , իսկ միւսներինը միագոյն է . Բացի այդ երկու աղլիկը գլուխներին ծածկած ունին երկար չղար , թէեւ երեսները քորովին բաց են Աղլիկները չղացած են մօր մօտ , իսկ տղաները հօրը մօտ , ամենի մօտին զանաւորանցն են ։

Թէ առաջի զէպքում , զանաւորաւոր Լեւոնն ու արկին Կեոսներ եւ թէ այստեղ նկարը ներկայացնում է իրական պատկերներ . նկարիչը աշխատել է , անշուշտ որչափ կարողացել է , ներկայացնել թագաւորին երկու տարբեր հասակում եւ տարբեր աստիճաններում նրա իրական կերպարանքով ։ Իրական են բոլորի հագուստները , գլխի ծածկոցները . որոշ չափով նաեւ դիմադրծութիւնները . Գանձառանգ Լեւոնը ստանց միտքի է ։ Ինչպէս նկատեցինք լուսանկարը զբոլորաբար իսկական մանրանկարի շատ ազատ պատկերն է վերարտադրում , այլապէս ի բաւանչիւր ոչ կը տեսնէր թէ որքան իրական են բոլոր ներկայացրած անձանց հարուստ , բազմազան կերպերով զարդարուն զգեստները ։

Նկարիչն մի բան չի յայտնուել . նա դիտուարանում է վերարտադրելու դիմագծերի տարբերութիւնները . նրա նկարած բոլոր անձանց զէմքերը յայտնի չափով նմանում են իրար ։

Երկար դարերը ամենուին չեն վառել նկարին , որի զոյգներն այնքան թարմ են պահւած , որ կարեն թէ նկարիչը նոր է վերջացրել իւր գործը ։

Ռոզլին մաղկողը այս ձեռագրում եւս տասնաւոր ուղերձ է նուիրել Աւետարանի ստացողին ։ Դրա համար նա ճշգրտեան կոչուած խորաններով կարգում երկու երես զարդարել է խորաններով , մագաղաթի երեսը ծածկել սուկով եւ կապոյտ երկաթագործ գրիկ իւր ուղերձ ։ Նոյն ձեւով է վարուել Վարդան Կարապետի համար գրած Մաշտոցում ։

« Տե՛ր իմ Բրիստոս փրկիչ մարդկանց
 եւ քաղաւոր միջոց լաւիսեանս :
 Զարժան սցեստանք ի քեզ աւետանս :
 Զլեւոթն աւրասն ի Հայաստան :
 եւ գրագուկն ճորճի Կեռան :
 Որ եւ սոսցս ալ գոյնս մասեանս :
 Յորժամ փտաւէ գաս հայրականս :
 Ընգալ ի դասս աշակողմանս :
 եւ վշեթում ճոցն ռոդի :
 Խաղաժտանալ Հայոց ստեղի :
 Փանեան կենեմք ինկարեղի :
 Հանդերձ եղբարք իւրաւ բարի :
 եւ ծնողսց սոցին հոգի :
 Իւրեանց նախնեանք եւ յալլ զարմի :
 Ընգալ ի լոյս քնց գերաւփի :
 եւ Բեզ Տե՛ր փառէ յալեմայլի : »

Կեռան թագուհու Աւետարանի ունէր ոսկէ
 կազմ թանգագին քարերով սկանաւորու : Զա-
 նազան գրիներ փոքր իջատակարաններում
 պատմում են, թէ ինչպէս օտարազգիք գրի են
 ստորել, հայ էջխաններ լեւոն գնել, նորից
 ձեռնով պատել, մինչեւ որ ձեռքէ ձեռք անցնե-
 լով մեղ է հասել, անկորուստ պահելով հայ
 թագաւորի ընտանիքի հաղթագրւած զատկերք :
 ՄԵՍՐՈՊ ԿԱՐԻՄԵՏ
 Նիս, 1907 թ. 13/27 զեկտ.

« ՀԱՅՐԻԿ » ԻՆ

ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԹԻԻ

« Հայոց Հայրիկ »-ը իր աշուշները փակեց՝
 դեռ չտեսած իր Երազմի իրականացումը : Որ-
 քան ալ արդէն իսկ կ'սկսւմանցած ըլլար այս
 վերջերս՝ խոր ծերութիւնս մը ճերմած արմուռ-
 ւոր ու մաւառ տկարացմամբ, այդ արտասու-
 վոր մարդը դեռ կը շարունակէր կատարել « իր
 դերը » : մահանման քիչ առաջ, Հայոց հարցի
 մասին խնդրագիր էր ուղարկած Ետուարտ Թա-
 գաւորին եւ Ռուսաց արտաքին գործոց նախա-
 րարին (ինչորագիր որուն ալ փրկչին պատառ-
 խանք էր համակրանքով), եւ կոչ մը ուղղած
 էր արտասահմանի Հայոց քարտիչելով կուսակա-
 ճական անեղութեանց հալածմ արգանտներ եղ-
 բարկական սիրոյն փրկարար հուրին մէջ :

Այդ եզական անհատականութիւնը, որուն
 մէջ՝ ինչպէս գրեթէ բոլոր « մեծ մարդոց » մէջ,
 ամէն բան՝ յատկութիւնն ու թիւրութիւնն՝ մեծ
 էր, նոյն իսկ իրը կաթողիկոս — հակառակ
 շատեղուն կարծիքին թէ այդ վերջին չորմանին
 մէջ ան միմիայն յաջատական կողմից յոյլ տը-
 ւած ըլլայ, — նոյն իսկ իրը կաթողիկոս՝ իր
 վարչական անկողնութեամբ եւ այլ պակա-
 տութիւններովը « անդերո՞՞ մեծ ժեպէր ունե-
 ցաւ, այնպիսի մեծեր գտար ինքը միայն կրնա
 ունենայ, եւ որ միշտ մտաւորներ կ'ընէին իր

մէջ « մեծ մարդը » : Իրեն նուիրած ուսումնա-
 սիրութեան մէջ՝ ջանադաւ էր վերլուծել տար-
 րերը որոնցմէ կը կազմուէր այդ հոյակապ գոր-
 ծիչին մեծութիւնը : Իր թերութեանց վրայ խո-
 սել անպատահ է այս պահուս երբ իր արտա-
 կարը գէժքին ստիճաացումը ջաւապին անհա-
 ծանքէ մը որովք զգացում չի կրնար ներշնչել
 մեղի :

Այն անօրինակ յուզումը զոր յառաջ բերաւ
 « Հայրիկ »-ի մահը ամբողջ հայ ժողովրդին մէջ,
 դրազոյն ալագոյցն է — եթէ երբեք պէտք
 կար այլ եւս ապացոյցիք — այն շատ մեծ աղիւր
 գոր ան կը գրաւէր Հայոց կեանքին ու շարիքը
 մէջ : Մէկէ աւելի առաջարկներ ներկայացուե-
 ցան այլ եւ այլ կողմերէ՝ յաւերժացնելու համար
 Հայրիկի յիշատակը : առոնք մէջ անկախակա-
 ւորն է այն զոր ուսանայ գործիչներու խումբ
 մը յղացաւ, — հինիւր « Հայրիկեան ֆոնտ
 մը » կրթական գործին մշտապէս նպաստող :
 Այդ ծրագիրը շատ գեղեցիկ է, նպատակաւոր-
 մար, եւ կոչուած է ամենամեծ յաջողութեամբ
 իրագործուելու : Բայց յաւադին ձեռք Հայրիկը
 յաւերժացնելու, աւելի քան երկու կողմով,
 հաւատքով եւ համերաշխութեամբ չարեանակնին
 է մեր պայքարը՝ մարմնաւորելու համար այն
 ուսերը Երազը որուն իր ամբողջ կեանքը նուիրեց
 « Հայոց Հայրիկը » :

Էջմիածնի գահուն վրայ ո՞վ պիտի յաղորէ
 « Հայրիկ »-ին : Անուն մը մէջուղ գնիլէ առաջ,
 կ'ուզեմ ըսել թէ ինչպէս կ'ըմաննէ Էջմիածնի
 դիրք մեր ազգային կեանքին մէջ, եւ թէ ինչ-
 պիսի մարդ մը պէտք է որ յարմարագոյն ըլլայ
 այդ դիրքին :

Էջմիածնին մեր հին մեծութեանց միակ
 կենդանի մնացորդն է : Մեր կրօնական գերագոյն
 սրբավայրն է ան, ու նաեւ մեր Արքեպիսկոպ-
 Ամեն Հայ, հաւատացեալ կամ անհատ, կը
 յարգէ զայն, եւ պէտք է յարգէ, որովհետեւ
 ազգային ինքնութեան կանդուռն մնացած կո-
 թողն է ան, ու պիտի շարունակէ զլլալ՝ ցոր-
 քան մեր ազգը քաղաքական ինքնավարութենէ
 զուրկ մնայ : Հայրիկի մահուն առթիւ իրենց
 հրատարակած դրականողական աղիւն աղղղներն
 մէջ, Վիեննայի Միաթիւրքականները
 « Ամենայն Հայոց կաթողիկոս » տնտեսակո-
 չութիւնը անպիտիպ պահած էին, եւ արդարեւ
 եթէ կաթողիկ կամ քողաքական Հայուն համար
 Էջմիածնայ կաթողիկոս կրօնական յարձրագոյն
 հեղինակութիւնը չէ, « ազգին պիտի » է, ներ-
 կայացուցիչը Գրիգոր Լուսաւորյան, ու Տրդա-
 տին, որոնք հայրն են եւ հիմնադիր բովանդակ
 ժրտաններ Հայութեան : Եւ եթէ ճիշդ է, ներ-
 Պօլսոսեան մասամբ կը սահմանափակէ մեր
 ալդ հոգեկան վեհապետին անկախութիւնը, այդ
 սահմանափակումը չ'արգիւրդի որակաւ մեր կա-
 թողիկոսը վեհապետ մը մնալու, վեհապետ մը
 որ՝ ինչ ինչ վարչական հարցերու մէջ ուսա-
 կան պետութեան գերիշխանութեանը կ'ենթար-